

HARALD TAMMURI MÄLESTUSED

EESTI RAHVUSLIKUST VASTUPANULIIKUMISEST 1940-1944

H.Tammuri 1998.a 16.IX ning 1999.a 16-17.XII diktaadi alusel E.Sarv

EÜSi tegevuse jätkumine

1940.aasta II semestriks valiti EÜSi eestseisusse Karl Aun esimehena, Harald Tammur laekurina ja Kaljo Kornel kirjatoimetajana. Vanameheks valiti Rudolf Saago ja abiesimeheks Turvo Turviste. Uuel eestseisusel koos lahkuvaga tuli Eesti Vabariigi okupeerimise tõttu varsti korraldada palju töömahukaid ettevõtmisi. Juunis 1940 rekvireeriti EÜSi maja punaväele, varade väljakolimiseks anti aega ainult 24 tundi. Varad õnnestus siiski hävimisest päästa. Tartus toimus tollal mitu rahvuslikku protestimeeleavaldust. Nendest kõige silmapaistvam oli EÜSi varasema esimehe ja üliõpilasseltside liidu tollase esimehe ksv Andres Raska poolt organiseeritud sinimustvalgete rinnalindikeste aktsioon. Seal läks käiku Seltsi värvilintide tagavara peaaegu tervenisti. Ksv Raska arreteeriti, kuid vabanes umbes kahe nädala pärast. Juulis osales suur hulk EÜSi vilistlasi ja kaasvõitlejaid riigivolikogu valimiste vastukandideerimiste suurürituses. Augustis, kui Eesti oli juba "vastu võetud" NLiitu, teatati üliõpilasorganisatsioonide sulgemisest ja nõuti nende varanduste üleandmist ülikoolile. Üleandmiseks tehti väljakolitud varanduste inventuur ja nimekirjad. Seltsi kõige väärtuslikumad esemed (Seltsi lipud, suur seinavapp ja muud sümbolid, seinapannoo, kunstiesemed ja kõige haruldasemad köited raamatukogust) deponeeriti Eesti Rahva Muuseumi.

Normaalses korras oleks ametite üleandmine kevadsemestri eestseisuselt sügissemestri eestseisusele pidanud toimuma sügisel. Nüüd oli aga EÜS koguni "likvideeritud". Mõlemad esimehed pidasid vajalikuks likvideerimist eirata ja ametid siiski üle anda. Lahkuva ja uue

Laiendatud Eestseisuse kokkukutsumine jäeti ära, eestseisuse ametite ja esimehe ametisõrmuse üleandmise tseremoonia korraldati mõlema eestseisuse ja kahe 1940-II L.E. liikme juuresolekul ja vastav otsus protokolliti L.E. protokolliraamatusse. Sellele järgnes kohe 1940-II eestseisuse koosolek, millest võtsid osa ka s/a abiesimees ja vanamees. Koosolek protokollis edaspidise tegevuse alustena järgmised kaks põhimõtet. Esiteks, juriidiliselt kehtib endiselt Eesti Vabariigi põhiseaduslik kord ja selle alusel jätkab oma õiguslikku olemasolu ja tegevust ka EÜS. Teiseks, kuna Seltsi organid (üld- ja erakoosolek, L.E.) ei saa normaalselt teosteda, siis rakendatakse edaspidi semestri vaheaja tavaid, mille kohaselt Seltsi kõigi teiste organite funktsioone täidavad esimees või eestseisus. Erakorraliseks ajaks otsustati eestseisust abiesimehe ja vanamehe ning, kui vaja, veel muudegi liikmete juurdekoopteerimisega laiendada. Seda kogu hakati nimetama erakorraliseks eestseisuseks. Nii kandis EÜS oma kontinuiteeti edasi läbi kõigi järgnevate aastate ja aastakümnete. Muide, EÜSi kirjapandud ajaloo andmeil oli Selts tsaariajalgi kaks perioodi tegutsenud "põranda all", ainult et siis ei kaasnud võimaliku paljastamisega nii suuri ohte.

Erakorraline eestseisus pidas oma kõige tähtsamaks ülesandeks Seltsi liikmete omavaheliste sidemete ja tegevuse koordineerimist ja rahvusliku meelsuse säilitamist. Seltsi peres tekkis hulk omavahel tihedamini kokkuhoidvaid gruppe, milles osales ka vilistlasi. Hoolitseti selle eest, et igasse suuremasse gruppi kuuluks mõni erakorralise eestseisuse liige. Jaotati omavahel ka ülesanded ühenduse pidamiseks tähtsamate Seltsi vilistlastega. Nii hakkas kõik info eestseisusse kokku jooksmas ja erakorraline eestseisus omakorda sai informeerida ja/või mõjutada kogu Seltsi peret. Eestseisus tegi vajaduse korral liikmete väljaheitmise otsuseid ning pidurdas või kinnitas uute liikmete vastuvõtmist. Seltsi põhimõtete vastu eksimise pärast heideti aasta jooksul välja 5-6 kaasvõitlejat. Erakorralise eestseisuse koosseis ja tegevus jäi suuremale osale Seltsi liikmeile üldse teadmata. Teati ainult, et Selts tegutseb ja Seltsi funktsioone täidetakse. Kehtestati vankumatu reegel, et informatsioon eestseisuse koosolekutest ning eriti mitte protokollidest ei tohi nendest osavõtjate ringist kuskile kaugemale jõuda. Otsused esitati tavaliselt kas esimehe või anonüümse "Seltsi pere" arvamustena. Pidevalt sisendati kõigisse kaasvõitlejaisse vajadust ülimaks ettevaatuseks.

Periood kevadeni 1941

Jaan Tõnissoniga EÜSi nimel kontakti pidamine jäi peamiselt minu hooleks. Juuli alguses juhtusin tema pool olema, kui Heinrich Mark tuli Võrust ja jutustas riigivolikogu valimiste organiseerimisest Võrumaal. EÜSi kaasvõitlejad tõmmati kaasa rahvuslikele vastukandidaatidele toetusallkirju koguma. Vaja oli igaühele 50 allkirja. Sellega polnud raskusi, sest rahvas oli kommunistide vastu. J.Tõnissoni korraldusel tuli pigemini hoolitseda, et allkirju liiga palju ei koguneks. Ta kartis, et see kujuneb punastele tegelastele signaaliks, et nad valimistel kaotavad. Aga nad teadsid seda niikuinii, et vabadel valimistel pole neil midagi lootat. Kogusin allkirju Tartu linnas Jaan Tõnissonile ja oma kodukohas Varnja kandis pastor Arnold Keremile. Mäletan, et Karl Aun tegeles allkirjade kogumisega oma kodukohas Vaimastvere vallas, kuskiil Tartumaal tegutses ka Rudolf Saago. Teiste tegevust ei mäleta, neid oli palju. Suur töö oli telefoni teel sidepidamine kandideerijatega ja nende abilistega kogu Lõuna-Eestis. Tartus peeti valimiste ettevalmistamise ajal "Vanemuises" koosolek, kuhu ilmusid peaaegu kõigi üliõpilasorganisatsioonide esindajad. Ka korporandid, kellega seal ühistöö asjus kokku lepidi. Koosolekul kõneles Jaan Tõnisson. EÜSist oli kohal palju kaasvõitlejaid, silmapaistvamaist on peale Seltsi eestseisuse meeles A.Raska. Liivikast oli vist R.Tasso, Veljestost mäletan August Annistit, korporantidest Heikki Leesmenti (Rotalia esimeest) ja Ervin Pangi (Estica).

Kuni Jaan Tõnissoni areteerimiseni käisin aeg-ajalt teda külastamas. Viisin tema ülesandel siia-sinna sõnumeid ja pidasin ülal ta kontakti Arnold Keremiga. Ta elas Tööstuse tänava hoovimajas. Maja ümber oli suur aed, ligi 1 ha. Käisin sisse-välja läbi aiaaugu, kust pääses kõrvalkrundi kaudu Vabriku tänavale. Sellel krundil olevas majas elas Joh.Voldemar Veski, kelle perekonnaga olin läbikäimises. Olin ilmselt viimne külastaja, kes nägi Jaan Tõnissoni öösel enne tema areteerimist. Tollase külastuse eesmärk oli J.Tõnissoni päästmine – tema pakkumaitamine. Jaan Tõnisson keeldus: "Ma olen nii ümber piiratud, et ei pääse siit enam kuskile, isegi kui oleksin hiir". Olin tema juures öösel kella 3-ni, siis saatis ta mu aiaauguni. Järgmisel hommikul vara, vist 12.dets., ta areteeriti.

Kuni kevadeni oli EÜSi erakorralise eestseisuse põhieesmärk luua ja hoida kontakte EÜSi peres ja väljaspool, säilitada rahvuslikku meelsust, hankida ja levitada infot punaste tegevusest ja plaanidest, eriti areteerimistest, ning hoiatada ohtu sattunuid. Juhtivasse keskusse kuulusid eelkõige Aun-Tammur-Saago-Turviste. Kirjatoimetaja Kornel viibis palju väljaspool Tartut, käis harva. 1941.aasta kevadel koopteeriti juurde veel hulk kaasvõitlejaid. Nendest allpool.

Ohtlik moment oli talvel, kui "Tartu Kommunist" (endine "Postimees") ründas ühes oma artiklis EÜSi "jäänuseid". Oli ka mitmeid EÜSi liikmete ülekuulamisi NKVD poolt. Ülekuulatavate seas oli ksv A.Raska, ka mina. Tunti huvi, kas käiakse koos ja kes juhib.

Midagi ei avastatud. See andis tõuke omapoolseiks vastumeetmeiks eesmärgiga õigeaegselt avastada, mida vastane ette võtab.

Ega meil teab-mis erilist informeerijate võrku punaste tegevuse uurimiseks polnud, kuid teadlikult arendatud laiad kontaktid Seltsi peres ja mujal tagasid küllaltki ulatusliku info kogunemise ühte keskusse. Üks juhtus kuulma üht, teine teist, ning killukestest koguneva teabe kokkupanek ja analüüsimine võimaldas saada võrdlemisi hea pildi sellest, mis toimus. Allikaid, kust mingit infot saadi, vastastikku ei mainitud. Minu üks olulisi allikaid oli EÜSi endine esimees Villem Muld, kes sattus oma tutvuskonna tõttu juunipäevil 1940 nõukogude kandidaatide sekka. Ta polnud neile siiski "oma mees", mistõttu jäi kandidaadiks üles seadmata. Ometi säilitas ta mingil määral nende usalduse ja kuulis ühtteist. Ta oli kooliõpetaja. Saksa okupatsiooni alguses saatis koolivalitsuse juhataja Hilda Kauri ta Kuressaarde tööle. Sealtpõgenes ta juba 1943 Rootsi.

EÜSi nimel loodi informatsioonide ka teiste üliõpilasorganisatsioonidega Tartus. Üliõpilasseltsidega oli juba varasem tihe kontakt tollase Üliõpilasseltside Liidu tegelaste kaudu. Ettevaatuse mõttes hoiduti usalduslikkudest vahekordadest E.Ü.S.Ühendusega, sest sealt läks hulk vasakpoolse maailmavaatega isikuid uue korruga kaasa. Neid kasutati aga ära infoallikaina. Korporatsioonidega pidas sidet Karl Aun. Nende kontaktisikud olid Heikki Leesment (Rotalia), Ervin Pang (Estica), keegi oli ka Vironiast, nime ei mäleta. Ühiseid koosolekuid nendega polnud, aga kui meie keskuse asukohaks hiljem sai Tervishoiu Muuseum, siis käisid kontaktisikud seal aeg-ajalt Aunaga vestlemas. Minul kujunes kõige tihedam kontakt ja koostöö H. Leesmentiga, kes oli tööil Tartu maavalitsuses. Puutusin temaga palju kokku, sest töötasin linnavalitsuses, olin töö- ja maaosakonna asjadevalitseja.

Väga tähtis üritus oli EÜSi ajaloolise lipu (Eesti esimese sinimustvalge lipu) peitmine. See oli alguses hoiule antud Eesti Rahva Muuseumi. Kohta ei peetud kindlaks, lipp toodi muuseumi juhtkonna (vilistlase direktor Gustav Ränki) kaasabil välja. Lipp pakiti kinnijoodetud metallkasti. Seda tegi aseesimees Turvo Turviste oma tööstuses Viljandis. Kast müüriti selleks lisatud korstna vundamendi alla Karl Auna kodutalus Vaimastveres. Täpset kohta teadsid ainult eestseisus ja Karl Auna isa. Kui isa hakkas surema, viibis Karl Aun Kanadas, Saago ja mina vangis. Isa ei teadnud meist midagi ning laskis seetõttu kutsuda oma naisevenna Rudolf Korgi, kellele näitas kätte lipu asukoha. Nii võtsid taasvabanenud Eestis lipu peidukohast välja mitte EÜS volitatud isikud, vaid võõrad inimesed. Ei hakka pikemalt seletama, sest olen lipuloo juba eraldi kirja pannud ja ka paljud teised on kirjutanud.

1940.a sügisel, kui Tartu Ülikooli usuteaduskond oli suletud, olin sunnitud ülikoolis käimise jätkamiseks teaduskonda vahetama. Läksin üle õigusteaduskonda. Mind abistas vilistlane

Hillar Randalu, kellele tema ema abikaasa, rektor Hans Kruus oli andnud korralduse koguda avaldusi õpinguid teisel alal jätkata soovivatelt usuteaduskonna üliõpilastelt. Ainult ei tohtinud kellelegi öelda, et selle ürituse taga seisab H.Kruus.

1941.a kevad kuni sõja alguseni

Kevadepoole hakkasime juba rohkem kuulma kompartei siseasjadest. Ühtlasi otsustasime hakata kokkusaamisi korraldama mingi legaalse sildi all. Nii sai meie kooskäimiskohaks ja varsti juba kogu tegevuse keskuseks Tartu Tervishoiu Muuseum (TM). See paiknes Kindral Põdra tänavas. Põiki üle tänava Riia tänava nurgal oli NKVD peahoone ("hall maja"). Läheduses Riia tänavas Kaitseliidu Majas asus Tartu kompartei. TMist oli tehtud Sanitaarhariduse Maja keskusega Tallinnas. Tartus sai TM juhatajaks dr Aleksander Koskel (EÜS), K.Aun asus tööle asjaajaja-sekretärina, Tallinnasse sai samale kohale R.Saago. Sanitaarhariduse levitamise sildi all laienesid omavahelised sidemed nüüd Tallinnale ja osalt maale. Tallinnas sai juhatajaks J.Tõnissoni erakonna üks juhtiv tegelane ja EÜS vilistlane dr Voldemar Sumberg. Ma ei mäleta, millal ta sinna määrati, ega tea, millal ta meie tegevusse kaasa tõmmati.

Meile kogunevast infost tegime järelduse, et varsti algab sõda NSVLiidu ja Saksamaa vahel. Sellele viitasid paar komparteisisest salajast instruksiooni, millele me jälile saime, kuid eelkõige üha uute punaarmee üksuste toomine Eestisse. Aprillis, osalt juba märtsis, hakati seetõttu senise kitsa konspiratiivse ringi alusel kujundama vastupanugruppi. Lisaks erakorralisele eestseisusele koopteeriti etteotsa A.Koskel, varsti ka Lembit Kriisa ja korp.Rotalia esimees H.Leesment. Sagedamad TM majas käijad võeti ettevaatuse mõttes sanitaarhariduse levitamise vabatahtlike kaastöölise nimekirja. Hakkasime organiseerima põrandaaluseid ahelrühmi, kus igaüks teadis ainult neid, keda ta oli isiklikult kaasa haaranud. Aktiivsematest meestest lähtus igaühel mitu ahelat. Süsteem oli võrdlemisi segane, sest palju mehi võis kuuluda mitmesse ahelasse. Isikud selgusid üldiselt alles siis, kui juulikuus

tegutsema hakati. Mäletan järgmisi EÜSlasi: Oskar Altok, Richard Alekõrs, Kalju Arpo, Ovid Avarmaa, Aleksander Ers, Evald Heinsoo, Artur Hint, Artur Kaigas, Martin Kallit, Ants Kerson, Aleksei Kruszevski, Gunnar Köpp, Uno Köpp, Johannes Mühlberg, Voldemar Randmäe, Andres Raska, Juss Äärma, Elmar Ülper, Albert Zirk. Neid oli kindlasti palju rohkem, enam ei mäleta. Osa neist oli minu poolt kaasa tõmmatud. Maikuuks hakkas vastupanurühm juba väljuma EÜSi raamest ja hõlmama aktiivset osa kogu üliõpilaskonnast. Teistest seltsidest on meeles Rudolf Laanes (Veljesto), Tasso (Liivika, sealt vist ka Valter Niilus), Elmar Joonase (Põhjala), korporatsioonidest need, keda juba nimetasin. Vironiast August Ilves. Pärast sõja algust lisandus veel reservohvitser Vagi Pärsimägi. Kaasahaaratuid võis sõja alates 7-8 omaette liinis üldse olla ehk peagu sada. Valdav enamus olid üliõpilased, nende seas palju selliseid kes olid sõjaväeteenistuses läbi teinud aspirantide kursused ja saanud reservlipnikeks, mõni reservleitnandiks (ka mina). Kaasahaaratute arvu keegi ei teadnud, eriti pärast küüditamist, kui paljud läksid maale metsadesse. Relvade hankimisega oli väga suuri raskusi. Üksikud relvad olid peidetud Tervishoiu Muuseumisse eksponaatide hulka või taha, enamus (neid polnud küll kuigi palju) oli meeste käes.

Minu poolt mainituist arreteeriti A.Raska aprillis, Tasso 14.juunil, Kruszevski juuni lõpus. Kruszevski oli kindral Laidoneri kasupoeg.

TM maja kolmandalt korrusel jälgisime NKVD tegevust vastasmajas. Enne küüditamist nägime küll suurt askeldamist ning jaamas oli trellitatud vaguneid, aga keegi ei osanud oletadagi niivõrd kuritegelikku plaani nagu tuhandete küüditamine. Pärast küüditamist ei julgenud paljud inimesed Tartus enam oma kodudes magada. Mõned jätkasid veel tööl käimist, kuid olid kogu aeg valmis põgenema.

Tollal õnnestus linnavalitsuse kaudu päästa kolm ohus olevat töötajat, kellele vormistati korraldus minna maale hobuseid ostma. Alla kirjutas Tartu täitevkomitee ülem Jalak, kes oli avara mõistusega ja mitteagressiivne kommunist. Läksid Jaama mõisa valitseja O.Lepik (Rotalia) ja Saral (Vironia), neile autojuhiks Heino Sumbak (Vironia). Kõik kolm läksid metsa. Mehed sõitsid ära kell 18.30, pool tundi hiljem tuli NKVD arreteerima. Järgmisel hommikul tuli mu ülemus Aleksander Erdmann (kirjaoskamatu kommunist) Lepikut otsima, süüdistas mind ja viis Jalaka juurde, kes aga käskis mu rahule jätta. Pärast 14.juunit, kui kõik teed olid suletud, kuulsin juhuslikult Erdmanni rääkimas, et tema poolõde pr.Klaos (sünd. Põltsamaa) kuulub kõrvaldamisele koos oma sõbranna Linda Libesega. Hoiatasin neid ja nad pääsesid. Hiljem sai Lindast mu abikaasa.

Pärast sõja puhkemist

Pärast 21.juunit hakati Tartus eriti palju arreteerima. Kunagi juuni lõpupoole tuli Villem Muld mind hoiatama: ta oli kuulnud, et küsiti Tammurit, linnavalitsuse töötajat (maamõõtjat) Laagust ja veel kedagi kolmandat, kelle nime olen unustanud. Teatasin mõlemale teisele, põgenesin kohe läbi Raekoja II korruse mööda veetoru alla ning varjusin üle tänava kohvik Centrali hoovi. Hetkegi aega viitmata põgenes ka kolmas mees. Laagus aga kui korralik ametnik hakkas laualt pabereid kokku panema. Ta arreteeriti ja sattus Tartu vangimaja kaevu 182 mõrvaohvri sekka.

Sellest ajast kuni Tartu lahingute alguseni varjasin ennast mitmel pool linnas, päeviti viibisin ja tegutsesin TM majas. Sel perioodil oli seal ootamatu läbiotsimine. Mul õnnestus põgeneda, kuid Karl Aun, kes magas muuseumi akvaariumitoas (olime veidi napsutanud), oleks peaaegu kinni kukkunud. Õnneks teda ei leitud. Ta pääsis tänu TM kojamehe Aleksander Villa (tuntud maadleja) ja selle abikaasa külmaverelisusele. Nad teatasid miilitsale, et muuseumi tööaeg on läbi ja majas pole kedagi (Villa abikaasa oskas vene keelt), korraldasid neile kogu majas pika ja ülikeerulise ringkäigu ja viisid nad lõpuks põõningukorrusele. Villa võttis hiljem osa selle suve Kaitseliidu (Omakaitse) tegevusest. Kui olin 1945.a lõpul juba venelaste käes vangis, kohtasin teda ootamatult Pagari sisevangla kambris. Ta sai Omakaitse eest 10 aastat ja hukkus laagris.

Meile Aunaga tegi muret TM gruppi kaasatõmmatud seltsivend Voldemar Randmäe, kes kaldus hulljulgetele tegudele ja seadis paaril korral meid kõiki ohtu. Ta oli parteikomitees autojuht. Kui sõda juba käis, pidi ta Tallinnast ära tooma Tartu partei esimese sekretäri Ilmar Kruusi. Tee peal korraldas ta meelega avarii, viskas Kruusi välja ja põgenes autoga metsa. Sama autoga mängis ta Tartu lahingutes olulist osa. Hiljem võitles ta ka Erna rühma koosseisus. Lõpuks heideti Soome kaugluure mehena langevarjuga Vene rindelähedasse tagalasse, kus vangistati. Pagari tänava vangikongis sain Toomas Hellatilt teate, et Randmäe on surnud (maha lastud?). Üks Randmäe protokoll on minu ja Enn Sarve ühises uurimistoimikus. Eitasime mõlemad tutvust Randmäega.

Seadsime oma rühma eesmärgiks Tartus võimu haaramise, kui venelased taganema hakkavad ja selleks sobiv moment tekib. Tuli ju päästa linn, selle elanikud, majad ja ettevõtted kommunistide poolt plaanitsetud laushävitamisest. Eialgu oli meil plaan lasta end juhtida elukutselistel sõjaväelastel, Tartus asuvate eesti väeosade ohvitseridel. Me ei osanud arvata, et eesti väeosad kohe Venemaa suunas teele saadetakse. Siis aga ei jäänud enam muud üle, kui hakata meid endid vaatlema jõuna, kellel lasub vastutus võitlust koordineerima hakata. Vahetult enne Tartu lahinguid, juuli alguses, kohtusin Centralis seltsivenna Olev Reintaluga, kes oli sinnamaani ennast metsades varjanud ja lõpuks Tartusse olukorda uurima jõudnud. Viisin ta TMI Auna juurde ja ta lülitus kohe meie tegevusse. Ta oli meie hulgas ealt kõige vanem ohvitser (lipnik), nii saigi temast sõjalise tegevuse juht.

Sellesse perioodi langeb ka sanitaarpaunade ja võitlusteks arstiabi korralduse ettevalmistamine, millega tegeles ja millest on kirjutanud A.Koskel.

Tartu lahingud

Punased põgenesid Emajõe lõunakaldalt 9.juulil. Nad tulid raekoja ette, autojuht oli juba põgenenud, täitevkomitee läks järele. Varahommikul lasti Kivisild õhku, õhtupoole ka Jänese raudteesild. Vabadussild jäi veel õhkimata, kuid oli mineeritud. Mõned punaste patrullid, peamiselt miilits ja julgeolek, liikusid veel siin-seal lõuna pool jõge, ja linnast kulgesid läbi üksikud taganevate punaarmeeelaste salgad. Kogu linn ja maakond olid ennast varjavaid eesti mehi täis. Meil oli loodud kontakt mõne linnas asuva põrandaaluse organiseeritud vastupanu rühmaga ja maal tegutsevate metsavendade salkadega. Kõige sõjakam Tartus oli rühm, mille keskus asus suletud Centrali kohvikus. Nad surmasid juba 9.juulil esimese vastase ja tahtsid kohe õöl vastu 10ndat ülestõusu alustada. Meie pidasime seda liiga ohtlikuks, sest ühendus ülejõe linnaosaga, kuhu olid kogunenud suured punaarmee üksused, oli ikka veel alles. Aun leppis Centrali rmeestega kokku, et alustamise hetke määrab TM, kes seega pidi saama ülestõusu koordineerijaks ja keskuseks.

10.juulist sai otsustav päev. Punased püüdsid õhkida Ropka relvaladu, kuid see õnnestus vaid osaliselt. Öösel vastu 10ndat olid eriti koolipoiste rühmad sealt ära tassitud suure hulga relvi ja laskemoona. Päeva esimesel poolel toimus eesti rühmadel juba hulk relvakokkupõrkeid punaste patrullidega. Tollastest sündmustest on palju ja põhjalikult kirjutatud, tervikpilti sündmustikust pole siiani. Seepärast piirdun edaspidi ainult sellega, mida ise kogesin või tean ja mäletan.

10.juuli hommikul asuti TM majas ülestõusu plaane arutama. Kohal oli üle kümne mehe. Moodustati kolmeliikmeline staap, hakati paljundama üleskutset Tartu rahvale. Mina läksin, lühike ratsaväe püss mantli all, Raekoja juurde luurele. Oli liikvel punaste patrulle. Teiselt poolt jõge tuli lisaks kaks veoautotäit hävituspataljoni mehi. Ruttasin TM mehi hoiatama, sest telefonid enam ei töötnud. Hävituspataljon asus piirama Kaitseliidu maja, kust punased olid jalga lasknud. Nägin, kuidas sealt õnnestus viimsel hetkel pääseda meie rühma mehel Ants Kersonil. Teise veoauto mehed asusid ümber piirama mahajäetud NKVD maja Riia tänava nurgal. Hoiatus jõudis TM majja õigeaegselt. Mehed lahkusid sealt, võttes kaasa kõik ülestõusuga seotud varustuse ja materjalid. Aun oli viimane, minu ees astus H.Leesment, kes kandis portfellitäit püstoleid. Kui jõudsime eemale Pepleri nurgale, hakkas vastane juba TM maja piirama. NKVD maja keldrisse olime kinni pannud ühe hommikul võetud vang, keda olime TM majas üle kuulanud. Võttis palju aega, enne kui see mees üles leiti ja TM kohta teada saadi. Meie mees, kes vang, pääses oma julguse tõttu. Ta sundis miilitsad relvaähvardusel õuest lahkuma ja põgenes ise vastassuunas.

Vahejuhtum halvas mõneks tunniks TM rühma tegevuse. Samal ajal jätkusid linnas juhuslikud tulistamised vastase patrullide ja relvastunud eestlaste vahel. Järsu pöörde olukorda tõi pärastlõunal saksa eelluure ilmumine 3 soomusautoga, baltisaksa ohvitseri v.Glasenappi juhtimisel. Algas spontaanne ülestõus, mis koos sakslaste edasiliikumisega levis Ropkast Riia mäeni ja kesklinna. V.Randmäe tõi välja parteikomiteelt röövitud mõlkis auto ja sõitis suure eesti lipuga Ropka ja Karlova linnajagude tänavad läbi, kutsudes rahvast üles relvi haarama ja lippe heiskama. Üks saksa auto tegi all-linnas ringsõidu ja andis Vabadussilla lähikonnas üle Emajõe punaste kaevikute suunas tuld. Mitmel pool lehvivad eesti lipud ja lauldi hümnid. Riia mäe ümbruskonda kogunes murruna rahvast, nende seas ka mitmed TM rühma mehed koos Olev Reintaluga. Kaitseliidu maja vastas asuvale ning TM aiaga külgnevale firma Puhk ja Pojad harukontori õuele hakkas tekkima midagi juhtimiskeskuse taolist. Kui sakslased kella 18 paiku lahkusid, võttis O.Reintalu seal üldjuhtimise enda kätte ja hakkas koordineerima omaette tegutsevate rühmade ja rühmakeste tegevust. Kogu aeg tuli mehi juurde, igale poole saadeti välja appikutsed metsavendadele. Emajõe äärde kuni Jänese sillani moodustati kaitserinne. Öösel hakkasid saabuma metsavendade üksused kogu Lõuna-Eestist, kus võim oli eestlaste poolt juba üle võetud.

Venelased olid sakslaste ilmumisest ja eestlaste ülestõusust paanikasse sattunud. Esimese ehmatusena hakkasid nad põhja pool Emajõe linnast välja taanduma ning õhkisid kella 22 paiku Vabadussilla, viimse ühendustee ülejõe linnaosaga. Siis algas ka pidev suurtükiväe linna vabastatud osale. See kestis üle kahe nädala. Palju tegemist oli linna puhastamisega majadesse peitunud punastest salalaskuritest.

Sakslased saatsid mõne järgmise päeva jooksul Tartusse appi üksikuid väikesi luure- ja eelrühmi ning organiseerisid oma välikomandantuuri, saabus ka välisandarmeeria esindus ja hiljem paar rindekompaniid. Sakslasi oli esialgu vaid paarsada meest, Emajõe rinnet pidas umbes 1000-meheline eesti partisanide pataljon. Olev Reintalu andis 11.juuli keskpäeva paiku juhtimise üle selleks ajaks koos metsavendadega appi saabunud major Fr.Kurele ja jäi selle abiliseks. Mõne päeva pärast määrati major Kurg Lõuna-Eesti partisanide üldjuhiks. Sealsetesse Kaitseliidu (Omakaitse) üksustesse kuulus varsti juba ligi 10000 meest. Suurimad tõrjelahingud Emajõe rindel olid Võrtsjärve Jõesuu rajoonis. Punaarmee taganes Emajõe joonelt 25.juulil. Mina osalesin võitlustes Tartus ja Võrtsjärve juures.

Saksa okupatsiooni aeg

Juba sügisel 1941 selgus sakslaste suulisest vastusest Eesti presidendi kohusetäitja prof.Uluotsa märgukirjale, et Eesti riigi taastamiseks pole lootust. Meie põrandaalune rühm asus opositsiooni. Meie seisukoht oli, et tuleb oodata ja eesti mehi säilitada edaspidiseks, kuni ehk tekib vajadus ja võimalus vahetult Eesti eest võitlema hakata. Seetõttu tegime kihutustööd Saksa üksustes, iseäranis Eestist kaugel asuvates kohtades sõdurina teenimise vastu. Ühtlasi olime aga veendunud, et me ei tohi sakslaste sõda kahjustada.

Õigusteaduskonnas oli mul jäänud sooritamata umbes 5 eksamit. Saksa okupatsiooni ajal

usuteaduskond taastati. Läksin sinna tagasi ja 1943.a lõpetasin cum laude. Kohe alustasin Tartu ülikooli kirikus oma prooviaastat, samal ajal õpetasin Tartu õhtugümnaasiumis usuõpetust ja ladina keelt. See kõik oli Saksa okupatsiooni ajal mu põhitegevus, kuid osalesin ka rahvuslikus vastupanuliikumises.

Hakkasime võrdlemisi varsti avaldama ja levitama põrandaaluseid lendlehti. Ma ei mäleta, millal. Mõnikord paljundasime ka teiste poolt tehtud lendlehti, mis meile meeldima juhtusid. Alguses paljundati kirjutusmasinal, hiljem hankisime vändaga seadme, mis paljundas vahapaberile kirjutusmasinaga trükitud matriitsidelt ja millega sai paljundada isegi üle poole tuhande eksemplari. Seda tööd tehti minu korteris Riia mäel. Seal olid sageli peidetud ka lendlehtede pakid, kuni nad käiku läksid. Juhtivalt tegutses Aun. Üks autoreid oli Postimehe toimetaja Arno Raag, kes on sellest oma mälestustes kirjutanud. Tekstid arutati ühiselt läbi. Lendlehtedega seotud isikuist peaks veel alles olema Kukemelk, kes elab Kalevi tänaval.

Kui 1943.a algasid sakslaste mobilisatsioonid, siis tekkis vajadus päästa meile olulisi mehi tööteenistusse (hiljem saksa väkke) mineku eest. Vabastati arstitunnistusega, millele pidi andma allkirja dr.A.Koskel, kes kuulus meie rühma juhtkonda juba 1941.aastast. Kaasa oli haaratud ka EÜSi vilistlane dr. Edgar Piirak Maarjamõisa haiglast. Temalt abi saamiseks kehtis märgusõna. Vajaliku dokumendi vormistas tema soovitusel üks Maarjamäe naisarst ja Koskel kinnitas oma allkirjaga. Ent vabastamist käsitasime erandina, põhiline oli meeste toimetamine Soome, kus nad pidid astuma vabatahtlikena Soome väkke. Soome toimetamist korraldas meie esindaja Tallinnas Rudolf Saago, kellel olid sidemed paadimeestega ja kes aitas põgenikke veoautodega randa vedada. Saago juurde mindi Auna ja minu kaaskirjaga, mille said ainult paremad mehed. Soome saatmise liin töötas tükki aega edukalt, kuni sakslased jälle said ja Saago arreteerisid. Neil polnud aga tõestusmaterjali, mistõttu Saago vabastati. Ta põgenes kohe ise Soome ja kujunes seal meie sidemeheks. Tallinnas võttis suure osa Saago funktsioone üle ksv Mihhail (Miša) Tomson, kes töötas kriminaalpolitseis. Saago abilistest Tallinnas jäi alles ka Benita Lahe, kes vangistati alles aprillis 1944. B.Lahe elas ja töötas peale suvesõda Tartus ETK süsteemis, siis kolis Tallinnasse.

Üks meie tegevusliin oli relvade varumine ja peitmine. See toimus Lõuna-Eesti Omakaitse salaja tegutsevate meeste kaudu. Alguses võeti relvi mahajäänud punaarmeeelastelt, edaspidi venelaste poolt allaheidetud parašütistidelt, keda Omakaitse kinni võttis. Nende kaasabil olevat koguni venelaste käest parašütistide tulesignaalidega lisa tellitud. Kogu ürituse algataja oli minu teada Lõuna-Eesti metsavendade juht kapten Karl Talpak. Temalt lähtus suurel määral ka algatus asuda eesti poisse Soome toimetama. Sakslased kahtlustasid teda, ta oli varsti (1943 alguses?) sunnitud Soome põgenema. Talpaku lähimad sõbrad meie hulgas olid Koskel, Saago ja mina. Mäletan Koskeli pool peetud Talpaku sünnipäeva 1942. Relvade varumisega tegeles meie hulgast kõige enam O.Reintalu. Relvad peideti asjaga seotud isikute taludes. Kaasa haaratud oli ka res.-leitnant A.Püvi Võrust..

Olime veendunud, et Eesti iseseisvust saab taastada ainult lääneliitlaste kaasabil ja et selleks on vajalik EV põrandaaluse valitsuse loomine. Käisin meie organisatsiooni nimel selles küsimuses kolm korda prof. Uluotsaga rääkimas ja teda veenmas, et ta teeks valitsuse. Jaatava vastuse andis ta alles märtsis-aprillis 1944.

Meie organisatsioon saatis välismaale (Soome) ka Eesti välissaadikute tööks vajalikku informatsiooni: ülevaateid poliitilisest ja majanduslikust olukorrast Eestis, rahva meeleoludest, põrandaaluseid lendlehti, andmeid majanduse rüüstamisest jms. Seda tegevusliini juhtis Lembit Kriisa, kes töötas SD 3ndas osakonnas, mis tegelikult asendas sakslastel vaba ajakirjandust ja just sedalaadi infot neile koguski. Andmed saadeti Soome saadikule Warmale algul Saago kaudu, siis aga Ernst Kulli vahendusel, kes juhtis Tallinnas EV Rahvuskomitee organiseerimist ja tööd.

Arreteerimine ja vangistus

Suur osa meie põrandaalusest organisatsioonist (ka mina) arreteeriti aprillis 1944, alates 20ndast. Otsest ajendit ei oska ära arvata, aga olime ju sakslastel ja nende käsilastel kõik teada oma 1941. a suve tegevuse tõttu. Kindlasti hoiti meil pidevalt silma peal. Olulisematest meestest õnnestus pääseda ainult Karl Aunal, Arno Raagil ja Madis Üürikesel, Tallinnas Miša Tomsonil. Minu arreteerija nimi oli Tibar.

Tahaksin selles ühenduses avalikustada SD-IV eesti haru juhi Ervin Viksi kohta mulle teadaolevat. Uurisime tema tagapõhja oma sidemete kaudu pikka aega. Jõudsime veendumusele, et Viksist oli arvatavasti juba nõukolgude baaside ajal 1939/40 saanud NKVD

nuhk. Tema viimane töökoht Eesti poliitilises politseis oli Saaremaal. Esimesel nõukogude okupatsiooniaastal kolis ta Haapsallu ja – ehkki oli polpoli mehena laialt teada – kõndis seal kogu aasta vabalt ringi. Saksa ajal torkas silma, et ta lasi ülikiiresti hukata iga inimese, kes Haapsalust ja Läänemaalt NKVD sidemete eest arreteeriti. Ka ltn V.Aasoja, kes Viksi kohta süstemaatiliselt andmeid kogus, tapeti Tallinnas 1943.a augustis Viksi korraldusel. 1941.a sõjasuvel tegeles Viks koos Roland Lepikuga juutidelt kulla ja muu vara röövimisega. Tema oli see, kes jälgede varjamiseks korraldas Lepiku tapmise (või tegi seda ise, mis aga kinni mätsiti). Viks teadis, et mul on teda paljastavat informatsiooni. Kui olin SD arreteerituna Tallinnasse saabunud, siis ütles Viks toojale, et see mees oleks tulnud küll juba Tartus maha lasta. Saksa okupatsiooni lõpus ajasid meie Tallinnas olevad ja vanglast vabaneda jõudnud mehed Viksi taga, et teda Eesti kohtu alla anda. Seepärast võttis ta meid seitsmekesi Patarei vanglast pantvangideks kaasa, oli kuni Paldiskisse jõudmiseni ja laeva väljumiseni kogu aeg meie läheduses ja saatis lõpuks Danzigis, kui meid enam vaja polnud, Stutthofi koonduslaagrisse.

Saksaegsest Patareis istumisest väärrib märkimist, et EVR asjas arreteeritud olid peaaegu kõik nn "üksikute" 4-korruselises osakonnas segamini surmamõistetutega ja nendega, kelle kohta võis sellist otsust oodata. Osakond oli ületäidetud, igas kambris 3-5 meest. Mina olin teisel korrusel kambris 19, Enn Sarv kambris 17 ja L.Kriisa tema all asuvas kambris nr 5. Kambrate vahel seintes olid vist veel Eesti-aegsetest kommunistidest saadik salajased sidepidamise augud. Olin Sarve kaudu ühenduses Kriisaga, kellele Sarv edastas ja kellelt sai mu kirju aknast väljariputatud niidi otsas. Valvurid avastasid sidepidamise augud augustis 1944 ja need müüriti siis kinni.

Saksa laagris olemise ja sõjajärgse pääsemise kohta on mu mälestused eraldi kirja pandud, ei hakka siin kordama. Saime laagris varsti kontakti Leedu ja Läti põrandaaluste juhtkondade vangistatud liikmetega, kellega EVRahvuskomitee organisatsioonil oli 1943/44 side olnud. Nad viibisid Stutthofi koonduslaagris nn "auvangide" (Ehrenhäftlinge) seisuses. See tähendas, et elasid omaette toas, ei tarvitsenud tööl käia. Kui aga soovisid, siis said ise endale töö valida. Töötades meeskonnas, kes vedas Danzigi linnast laagri leiba, avanes neil võimalus leiba kõrvaldada. Nad kinnistasid meie seitsmiku meestele leedulastest abistajad, kes meid leivaga varustasid. Nende kaasabil korraldati ka meile kergema töö saamine ja vajaduse korral laagri haiglasse paigutamine. Mina pääsesin haiglasse küll ühe teise kaasvangi, poolakast arsti Kruszewski kaudu, kes oli meie samanimelise EÜS kaasvõitleja (kindral Laidoneri kasupoja) vend.

Meie seitsmiku mehed sattusid laagris igaüks eraldi barakki. Kaks meest (Viirand ja Määrits) sokutasid end varsti Buchenwaldi koonduslaagrisse viidavasse transporti, lootes seal "saksa korra" tingimustes paremat elu (Stutthofis oli 80% vange poolakad). 1944.a veebruari lõpus hakati meie laagrit rindejoone liginemise tõttu läände evakueerima. Meie ülejäänud 5 meest

sattusid jällegi igaüks eraldi marsikolonna. Teekonnal eraldati minu kolonnist kommunistid ja kriminaalvangid ning lasti maha. Edasi minnes liitusin kolonnis oleva Läti teedeministri Einbergsiga ja veel mõne "auvangiga", kellest mäletan Kaunase ülikooli professorit Zeja't ja leedu advokaati Noreikat. Kui ma näljakurnatuse ja kopsupõletiku tõttu enam käia ei jaksanud, siis Einbergs ja leedulased vedasid mind kelguga, et mind kui nõrkenut maha ei lastaks. Päästsid mu elu. Jõudsime ühte jaama. Hiljem selgus, et vangid pidi rongiga viidama mere äärde ja praamile pandama. Rong sai puupüsti täis, minu ees trepil oli veel üksainus koht. Pakkusin kohta Einbergsile, kes aga loovutas selle Bruno Kalninšile, Läti kunagise sotsiaaldemokraatide juhi pojale (põhjendusel, et temast kui nooremast mehest on Lätile rohkem kasu). Rongitais vange viidi sadamasse ja pandi praamile. Valvemeestel oli käsk praam merel koos vangidega põhja lasta, aga need saksa vanamehed ("volkssturm") seda ei teinud, vaid sõitsid Taani randa. Kalninš pääses sealt pärast sõda Rootsi.

Eluga pääsnud juudi kaasvangid (keda olin laagri haiglas arstimatega abistanud) paigutasid mu Punaarmee saabudes haiglasse. Mind ravisid mitu kuud juudi arstid, kes mu tervise enamvähem taastasid. Tänu neile pääsesin ka NKGB kontrollidest. Seda eluperioodi on pikemalt kirjeldatud mu mälestustes. Saksamaalt jõudsin Tartusse 28.oktoobril 1945. MGB arreteris mu juba 4.novembril. Mind viidi Tallinnasse. Ülekuulamised algasid seal 24.detsembril 1945 ja kestsid kuni 27.juunini 1946. Ülekuulamiste alguses viidi mind varsti peksutappa. Teatasin neile, et mul on gestaapo kool seljataga ja kui mind peksma hakatakse, siis garanteerin, et suud enam lahti ei tee, aga kui viisakalt koheldakse, siis võime rääkida. Pärast seda jätkusid ülekuulamised kuni lõpuni enamvähem normaalses MGB stiilis. Sain ilma kohtuta (nn erinõupidamise otsusega) 1947.a 27.märtsil 5 aastat, pärast seda olin sundasumisel Krasnojarski kraisis kuni Hruštšovi ajal 1.juulil 1954 Eestisse lubamiseni.

Tartus, detsembris 1999. /Harald Tammur/